

Om 1600-tallets bønder og deres syn på verden

En læsning af to bondedagbøger

Bjørn Poulsen

Fortid og Nutid oktober 1994, s. 227–243.

Gennem en analyse af to bondedagbøger fra henholdsvis Slesvig og Ditmarsken fra første halvdel af 1600-tallet søger Bjørn Poulsen at nærme sig dagbogskrivernes mentale univers. Han konkluderer, at bøgerne vidner om en åben, markedsorienteret holdning, der var i samklang med de fremadrettede kræfter i tiden. Der er derimod ikke tegn på, at denne økonomisk progressive holdning skulle have ført til, at de dagbogskrivende bønder i deres øvrige, almene kultur skilte sig ud fra deres samtid.

Bjørn Poulsen, f. 1955, dr.phil., arkivar ved Landsarkivet for Sønderjylland. Har skrevet *Land. By. Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*, 1988; *Bondens Penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400–1650*, 1990; *Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted*, 1994 (sammen med Inger Biehl Hansen) og en række artikler om bl.a. landbrugshistorie, bondedagbøger, saltproduktion, handel, byhistorie, pengeforhold, numismatik og statsøkonomi. Har deltaget i arkæologiske undersøgelser på Stevns, i Odense og i Sønderjylland.

Vi må regne med, at bevidstheden om jeg'et er underkastet en historisk proces: gradvist adskilles det erkendende jeg, subjektet, fra erkendelsens genstand, objektet. Det følgende skal opfattes som en punktanalyse af udviklingen i landbefolkningens bevidsthed om sig selv som individer og om deres omverden, en drøftelse af dens åndelige modernitet. For at gøre dette vil jeg gå bredt til værks og søge at undersøge nogle 1600-tals bønder i deres samlede aktionsmønster.

Kildegrundlaget er til gengæld smalt. Jeg vil beskæftige mig med kun to »bondedagbøger« (som vi for nemheds skyld kan kalde dem), der er blandt Nordeuropas tidligste.¹ Det er klart, at dette indebærer, at man fravælger andet materiale. Man vælger i første omgang at se bort fra øvrigheden, fra de statslige embeders arkivalier. Man inddrager ikke i særlig grad det øvrige skriftlige materiale, som var en del af bøndernes dagligdag. Bøndernes dagbøger udgør jo kun en del af de arkiver, som lå på går-

dene.² Men hvis man ønsker at studere bønderes syn på verden, er der ingen tvivl om, at disse fravalg er rigtige. Bøgerne fører os ikke kun direkte til sagens kerne. De repræsenterer også muligheden for at bedømme bønderne på deres egne præmisser. Jeg vil påstå, at bøgerne udgør det eneste solide grundlag for at trænge igennem de mange myter, der findes om fortidens medlemmer af landbrugssamfundet.

Tidsmæssigt er de bøger, der her skal undersøges, begge fra tiden omkring 1600. De er kun et par blandt flere tidlige slesvigske og holstenske bøger skrevet af bønder; men de kan roligt betegnes som de mest givende med hensyn til en rekonstruktion af bønderes mentale univers.³ De er skrevet af mænd, der færdedes langt fra hinanden, og som aldrig lærte hinanden at kende. Forfatteren til den ene bog levede på Holstens vestlige kyst i de frie bønderes land Ditmarsken, den anden bogs to forfattere var kongelige slesvigske fæstebønder. Der er klare forskelle.

Men et markant fællestræk er også til stede. Skribenterne er fulgyldige repræsentanter for Slesvigs og Holstens velhavende bondestand, som netop i disse år på baggrund af det »lange 16. århundrede« svang sig op til en ganske usædvanlig rigdom.

Der kan næppe være tvivl om, at denne velstand i meget nærmede skribenterne og andre bønder til en urban og kapitalistisk præget kultur. Deres driftsøkonomi blev så udviklet, at den fik stærk lighed med forrige århundredes landbrug, og det vil derfor være naturligt at spørge, om også deres måde at tænke på, deres »strategier« over for omverdenen, antog moderne former i takt med deres økonomis modernisering.

Skribenterne

Før dette spørgsmål forsøges besvaret, må mændene bag de to bøger præsenteres.

Tidligst skrev bonden Matz Pauelsen på gården Fladsten nord for Aabenraa. Han beboede en gård, der lå alene ude på landsbyen Stolligs mark. Den ejedes af kongen, men fæsteforholdet var ikke tyngende, og i realiteten var det begrænset til en række ikke særlig høje årlige afgifter. I 1592 påbegyndte han sin dagbog og skrev herefter kontinuerligt i den frem til 1626. I 1632, den 20. september, noterede sønnen Jørgen Matzen i bogen, at faderen var afgået ved døden klokken tre om eftermiddagen i sit 76. år. Den 23. januar 1633 kunne Jørgen videre notere, at han selv havde fæstet gården Fladsten, og i de følgende år frem til sin død i 1660 skrev han flittigt i bogen. De optegnelser, som fader og søn skrev i tiden 1592 til 1660, skal samlet udgøre den ene del af vort analysemateriale.

Den anden del danner de optegnelser, som bonden Hartich Sierk fra Wrohm skrev i tiden 1615–1664. Hartich Sierk

fødtes 1588 i landsbyen Wrohm i Tellingstedt sogn i Norderdithmarschen og begyndte sine optegnelser som gårdmand her i 1615. Den sidste indførsel fra hans hånd er fra 1664, og han døde formentlig kort herefter.

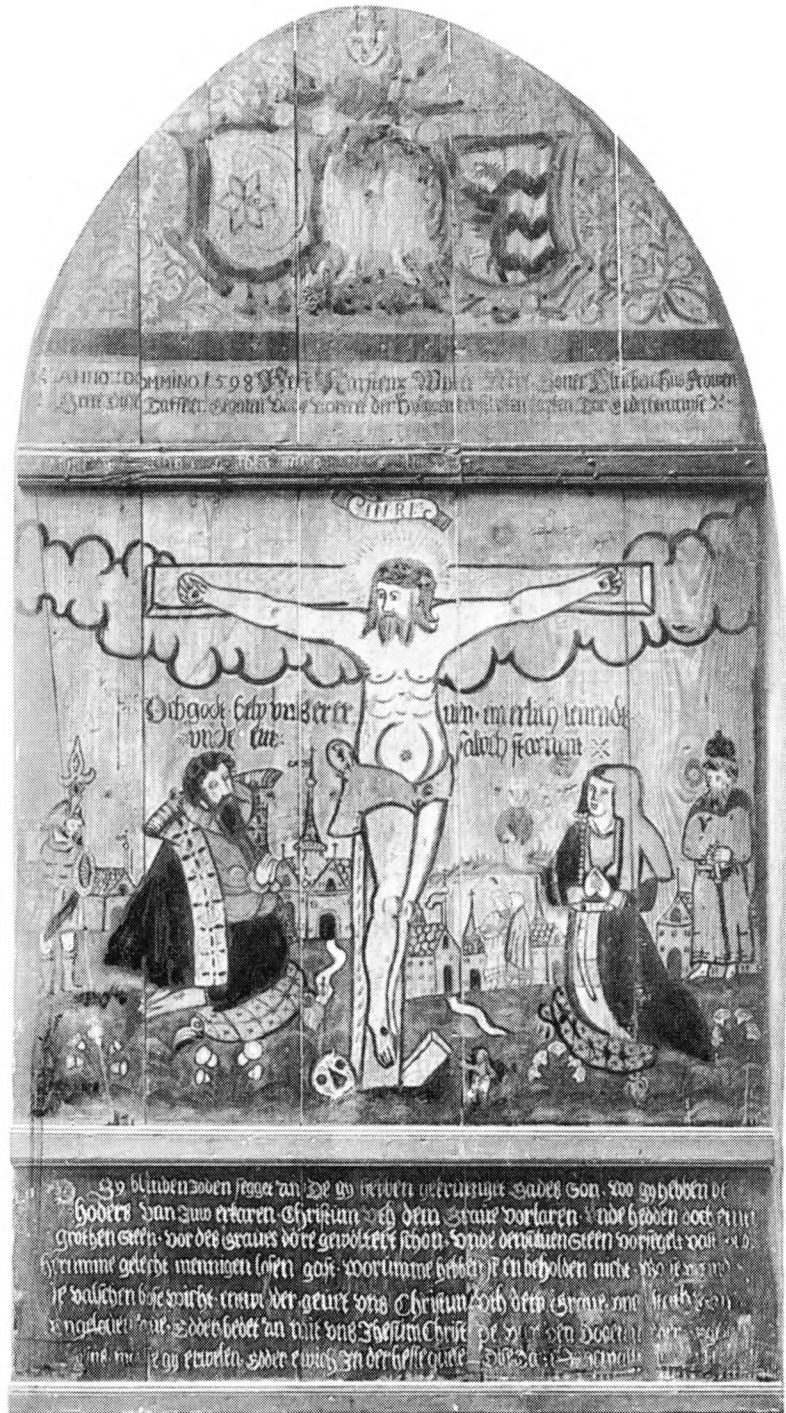
Ditmarsken, der indtil erobringen i 1559 var en selvstændig republik, besad stadig vidtrækkende selvstyre, og bønderne her var nok de frieste i Slesvig og Holsten.⁴ På den anden side var gården Fladsten som nævnt også temmelig ubundet af pligter til herskabet. Dens besiddere var under kongen i et amt, der ellers var hertugeligt, og dette forhold udnyttede de klogt til deres fordel. Det landbrugsøkonomiske grundlag for Fladsten og gården i Wrohm var ikke voldsomt afvigende, da Wrohm tilhørte den del af Ditmarsken, der ikke lå på den ekstremt frugtbare marskjord, men på den mere jævne og sandede gest. Begge steder var der tale om velvoksne gårde på en udmærket jordbund. Fladsten hørte med sine 2 otting til blandt de større gårde i landsbyfællesskabet, idet der i landsbyen Stollig var tre gårde på 2 1/2 otting, tre på 2 otting og tolv mindre, og Sierk var med sine 7 3/4 morgen agerjord, svarende til ca. 44,9 ha,⁵ sin landsbys største gårdejer. To store, veldrevne gårde, der dog ikke i det samlede sociale spektrum var eksceptionelle, kunne profitere af det gode marked for landbrugsprodukter, særlig stude, som det europæiske marked skabte. Men nærmede gårdenes brugere sig også i deres liv den differentiering og rationalitet, som prægede deres forhold til markedet?

Bøgerne

Forsøger man at nærme sig dette spørgsmål ud fra de to dagbøger, må man nødvendigvis vide, hvordan bøgerne ser ud, og hvad de indeholder.

Dagbogen fra Fladsten er langt den mindste af de to. Bogen har 78 sider og

I Ditmarskens kirker lod de velhavende 1500-1600-tals bønder opsætte epitafier, der viste dem i fornemme dragter. Her epitafium fra Büsum kirke over bonden Karsten Witte med hustru, 1598. Foto: Otto Hagemann, Berlin.

er indbundet i et pergamentsblad fra et middelalderligt håndskrift. Den har i hvert fald til op i 1800-tallet befundet sig på selve gården Fladsten, men er nu på Landsarkivet i Aabenraa.⁶ Langt større og rigere i indhold er bogen fra Ditmarsken, der er på hele 248 sider. Den blev allerede i 1925 udgivet af filologen Otto Mensing under titlen *Die Bauernchronik des Hartich Sierk aus Wrohm*.⁷ På udgivelsestidspunktet befandt bogen sig i privateje i en apoteker-slægt, der omkring 1800 havde erhvervet den fra den gård, hvor den hørte til.

Vender man sig til bøgernes indhold, bliver det umiddelbart klart, at der ikke er tale om specialiserede bøger. Bøgerne indeholder allehånde optegnelser i en ikke særlig velstruktureret orden. Fladstenbogens indhold kan deles i fire hovedgrupper:

- 1) I sin oprindelse er bogen anlagt for at styre en række udlån givet af bonden, og denne funktion vedblev bogen at have helt op til 1660. Optegnelse af skyld og gæld indtager derfor en hovedplads.
- 2) Bogens anden hovedgruppe er optegnelser om fødsel og død i familien. Nært til disse slutter sig optegnelser om skifte efter arv og sønnernes tjeneste hos fremmede.
- 3) Historiens gang i stort og småt afspejler sig i notater om høstudbyttet i sognet, om sognepræsters død, om et uvejr, om et mord i den nærliggende stad Aabenraa, om to bybrande og en henrettelse.
- 4) Mellem disse to typer optegnelser findes endelig leveregler, recepter på lægemidler, trylleremser, søndagens prædikentekst, optegnelser om landsbykirkens jord.

Et lige så kalejdoskopisk billede aftegner sig i bogen fra Wrohm, der af udgiveren kaldes en krønike. Kun med møje er det lykkedes den tyske udgiver af denne tekst ved at ombyrde dens

rækkefølge at samle de spredte optegnelser og presse materialet ind under fem grupper: 1) familiekronike og personligt, 2) sognekronike, 3) krigsårene, 4) kontrakter og regninger, 5) ordsprog, gåder, helbredelsesformler etc.

De to bøger er altså ikke specialiserede optegnelsesbøger, som vi finder dem senere. Der er langt til den disciplinerede koncentration om enkelte af tilværelsens sider, der karakteriserer mange af 1700–1800-tallets dagbogsskrivende bønder. Man kan fremsætte den teori, at denne »uordnede« måde at notere på modsvares af en virkelig »uorden« i bøndernes hoveder, selv om argumenter naturligvis kan fremføres mod tolkningen: Heller ikke nu om dage er der altid synderlig orden i folks personlige notater.

Bøgerne synes imidlertid at afsløre en manglende grænsedragning, som nok må anses for tidsspecifik. Grænser mellem familie og økonomi var øjensynligt ikke trukket. Privatsfæren og den økonomisk dominerede offentlighedssfære, der er så adskilte i vort samfund, blandedes vilkårligt. Lidt klarere synes grænsen at være mellem begivenheder i familien og de politiske tildragelser, der skete på egnen. Men heller ikke her er der på nogen måde vandtætte skodder. Troens verden slår igennem overalt, og her kan en trylleformular stå ved siden af præstens ord fra kirken eller et fadervor. I vort forsøg på at forstå de gamle bønder må vi tage denne (efter nutidige begreber) mangel på struktur og systematik som et fuldgældigt udtryk for en mindre kategoriopdelt livsopfattelse. Dette bliver da det første resultat af analysen. Den moderne systematik var endnu ikke trængt igennem, og følgelig herskede en karakteristisk mangel på orden i nutidig forstand.

Men naturligvis er det utilfredsstillende at stoppe med denne konklusion. Vi må søge at afdække tekstens ubevindte lag uden at gå ud fra nogen på forhånd lagt systematik. En kategori-

sering ved hjælp af moderne inddelinger ville ikke lede til forståelse af bøndernes verdensbillede. Forsigtigt vil jeg derfor foreslå følgende stratigrafi, der, tror jeg, respekterer de fortidige skribenters tænkemåde:

- 1) Optegnelsernes kerne udgøres af slægten og dens økonomiske relationer. I **dette centrale felt** placeres notater om fødsel, bryllup og død i familien og om slægten i almindelighed, om kredittransaktioner, kontrakter og regninger.
- 2) Optegnelsernes næste lag består i magtfulde ord af kirkelig og verdslig oprindelse, hvormed viden udefra blev optaget, og hvormed slægten og omverdenen søgtes behersket. Hertil kan man regne leveregler, recepter på lægemidler, helbredelsesformler, trylleremser, prædikentekster, ordsprog og gåder. Det kan passende kaldes **det interaktive felt**.
- 3) **Det ydre felt** dannes af de tildragelser i omverdenen, der mere eller mindre direkte berører den familiære kerne. Hertil hører de mange notater om tildragelser i sogn og i bredere områder, om krig og ulykker af alle slags.

Læst på denne måde afspejler bøgerne de strategier og tolkninger, hvormed bønderne behandlede deres liv. Det er, hvad vi søger viden om, og jeg vil derfor i den følgende analyse gå ud fra netop de tre lag.

Jeg'et, familien og økonomien

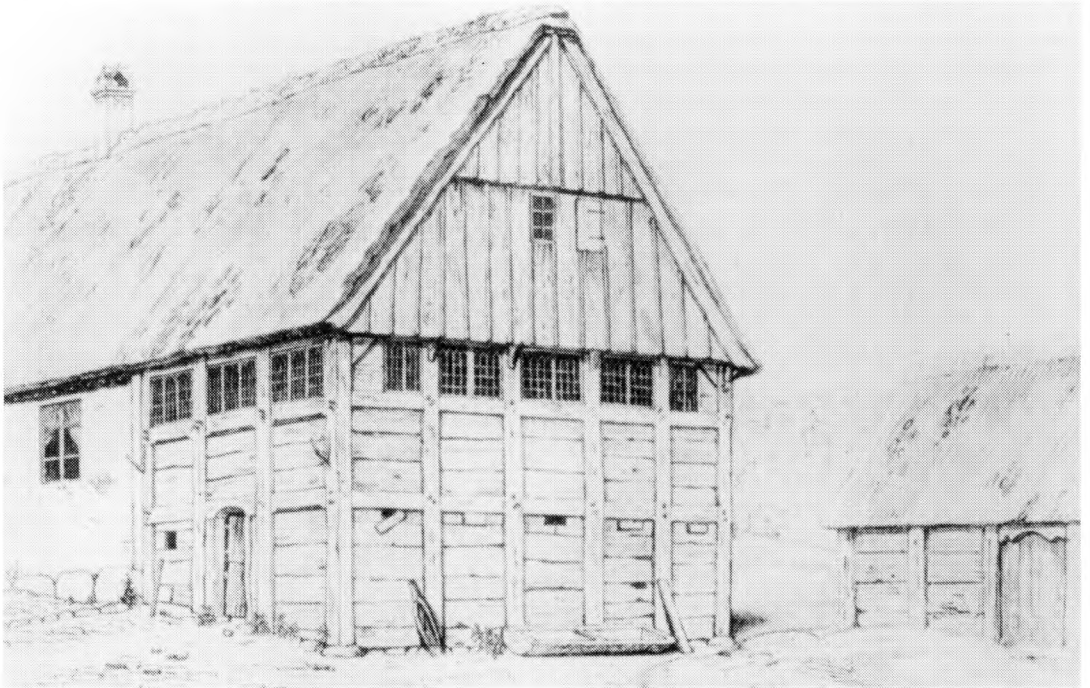
Vi ønsker at nærme os mændene bag de to bøger, men ser vi i bøgerne, er vi i den situation, at de giver os vidnesbyrd om alt muligt andet end netop skribenternes tænkemåde. De træder frem i deres repræsentative funktioner; de kan notere deres ulykker, men deres indre skjuler de for os. De var naturligvis klar

over deres samfundsmæssige stilling. Sierk regnede sig selv blandt de *erbarene fornemmen mennern* – »de hæderlige og fornemme mænd«, og Matz Pauelsen skriver sig på latin efter sin faders store gård Elbjerg: »Elberichgensis«. Men dybere og mere differentierede følelser er som bandlyst, selv i forbindelse med ægteskab.

Hartich Sierk noterede i 1616: *I året 1616 blev jeg gift med min elskede unge brud Grethe, datter af den velagtede og vorsyctygen Kyls Dylves Reymer. Må Gud Herren give lykke og velsignelse.* På samme måde noterer Jes Hansen ganske kortfattet sit andet bryllup: *Anno 1603 den 3. maj blev jeg igen forlovet med Mette Mickelsdatter, og vort bryllup var søndag efter Hellig Trekongersdag.*

Den manglende oplysning om det indre liv skyldes næppe, at bønderne ikke havde ordet i deres magt. Scener, hvori de selv er agerende hovedpersoner, kan skildres ganske plastisk. Dette kommer f.eks. klart frem, når Sierk skal skildre sig selv i en række slagsmål, som han blev involveret i. Jeg citerer en af hans skildringer:

I juli 1618 havde min halvbroder Frens fået døbt et barn. Efter dåben gik kvinderne med barnet til Glasers Lencken hus, og der indbød Frens mig og min bror Marten samt andre af hans gode venner. Da vi sad der i god fred kom pludselig Hartes Marten Claus springende ind med en dragen kniv og sagde: »Ud, i Hartes sønner. Nu skal den onde hente jer«. Vi ville helst ikke have at gøre med ham, da vi slet ikke kunne få forlig med ham. Da vi ville hjem, begyndte han at skælde mig ud for en skælm, så vi til sidst blev vrede. Derefter slog Marten (Hartich Sierks broder) ham et hul i hovedet med et piskeskæft, som der senere måtte bødes 15 mark for. Jeg selv slog ham med en stok i hovedet, som også måtte bødes med 15 mark. Der var også meget blod, som til sammen beløb sig til hele 40 mark.

De velhavende bønder i Slevig og Holsten havde velbyggede gårde. Her ses et 1600-tals indhus i to stokværk på gården Vester Blåsholm i Stolling i Løjt sogn. Dets beboer var broderen til skribenten fra Fladsten, Matz Pauelsen. Tegning af J. Kornerup 1862. Gengivet efter Mogens Clemmensen: *Bulhuse* bd. 1, 1937, s. 76.

Et par måneder senere var Sierk igen i strid:

I høsten 1618 kom jeg op at strides med Alcke Claus hustru på kirkevejen, så hun med sin vrede mund forårsagede, at jeg tilføjede hende et slag – eller 5 eller 6 – med stokken på ryggen og i lænden. Herudover tilføjede jeg hende også en lang flænge med stokken i hovedet. Det var der god grund til, for hun havde trukket min fader i skægget, så jeg måtte slå hende. To dage senere forligtes jeg med hende igen og gav hende 10 mark i rede penge og 2 skæpper rug. Hertil kom bøde, den skulle jeg også betale, og jeg betalte 1 1/2 daler i bøde.

Tiden prægedes endnu af vold som hyppigste kriminalitet, og Sierk ser i den henseende ud til i sin unge alder at have opført sig ganske typisk. Senere i sit liv må han have lært at klare sig ud af

konflikter med andre, mindre slående argumenter – at bruge ord –, og at styre sine drifter.⁸

Hvad der også var konstant til stede, var faren for ulykker. Den selvoplevede ulykke kommer til orde i både bogen fra Wrohm og den fra Fladsten. Bonden Jørgen Matzen på Fladsten noterede således:

Betænk, hvad der er vederfaret mig i 1651 den 5. september, da jeg ville ride til Kliplev marked. Afen hoppe, som kastede mig af oven for Dimen stenbro ned på hovedet, så jeg nær var død. Blev båret derfra med stor nød og sygdom på en bære. På samme tid var min hustru også meget syg. Gud være lovet for modgang og medgang. Amen.

På samme måde oplevede Hartich Sierk to livstruende situationer. I første tilfælde fra 1619 havde Sierk været i

kirke, hvor der var så koldt, at han fik en sygdom, der må være lungebetændelse. Han blev så syg, *at alle mente, at jeg ikke ville opleve den kommende dag og man stod med lys ved min seng hele natten over, og alle græd*. Men på fjerdedagen blev Sierk alligevel rask, og han må udtrykke sin tak til Gud. I et andet tilfælde fra 1634 var Sierk ude for en karakteristisk ulykke, idet han styrtede ned fra loftet i sin lade. Han faldt direkte ned på hovedet og skulderen, så halsen nær var brækket. Da han herefter lå stille i sin seng, pådrog han sig yderligere en epidemisk sygdom, der rasede i sognet, og han lå nu syg i flere måneder, hvor han *sloges med den bitre død*. Derefter fik han det bedre og lovede og priste Gud herfor.

Det synes tydeligt, at det ikke er manglen på ord, der gør, at vi intet hører til bøndernes indre liv, men det faktum, at vi befinder os i en tidsalder, hvor subjektet kun var svagt markeret. Det reflekterende selv eksisterede næppe i særlig grad på Fladsten eller i Wrohm, for havde det været der, kunne det vanskeligt have undgået at komme til udtryk i bøgerne. Dette resultat kan man ikke undres over, for »objektivt« registrerende bevidsthed forbliver fælles for al nordisk dagbogsskrivning i endnu et århundrede og for bondedagbøger op i midten af 1800-tallet, men det er dog et træk, der må være centralt i karakteristikken af de to bønders mentalitet.⁹

Vigtigere end jeg'et var utvivlsomt familien. Omkring de to bøgernes bønder skarede sig deres familier. Matz Pauelsen på Fladsten avlede i alt syv børn med to koner, hans søn Jørgen, der døde ung som 50-årig, nåede at få seks børn. Flest fik dog Sierk, der havde tolv børn, nemlig tre sønner og ni døtre. Kun få af børnene overlevede deres fædre, så de hyppige notater om barnefødsler blandes med notater om børnenes død. Selve denne omhyggelige registrering af familien er bemærkelsesværdig, selv om den

ikke på nogen måde nærmer sig genealogisk interesse. Man talte kun sine forfædre en generation tilbage. Men alligevel er det tydeligt, at den nøje registrering af familien har klare paralleller i borgerskabets og adelens samtidige slægtsbøger («slægtebøger»), og den må vise hen til en udtalt familiefølelse.¹⁰ Det er nærliggende at formode, at denne følelse havde sine årsager i den solide bondevelstand og de gode gårde, som var slægtens centrum. Børnene var arvinger til en formue og fulgtes derfor omhyggeligt.

Allerede ved børnenes dåb opstod et spil, hvori bondefamilien kunne konsolidere sig. I valget af faddere knyttede man kontakter til det lokale og politiske magtapparat. Sierk valgte som faddere kirkeskriveren, sønnen af sognefogeden, kapellanen. Og 1592 ser vi, at selve amtmanden fra Aabenraa, Kai Rantzau til Hanerau stod fadder ved Matz Pauelsens søn Jes' dåb. Det var en forbindelse til samfundstoppen, til statholderen Henrik Rantzau, som var Kais svigerfader. Disse kontakter kunne uddybes eller udvides i forbindelse med invitation til bryllupsfester. I den opbygning af de sociale relationer, som barnedåb og bryllup repræsenterer, indgår også den gavegivning, som Sierk nøje registrerer. I 1616 giftede Sierk sig med Grete. Han noterer gaverne:

*For det første gav Hartes Martins Peter en ny kande på 4 1/2 pund
og hans Stelke en ny kande,
Rode Johan Stelcke et nyt fad,
Hans Japes Trynke en ny kande,
Peter Karsten van Hamedorpe
20 skilling,
etc.*

I 1628 fødte Grete en søn, der blev døbt Claus. Sierk optegner faddernes gaver: Marx gav 3 rigsort, Hans gav 2 1/2 rigsort, Wibe gav 2 1/2 rigsort etc.

Økonomi og sociale relationer blandes således uløseligt ved dåb og bryllup,

og sammenknytningen af familiecyklus og økonomi gør sig lige så gældende ved generationsskifterne. Arveudbetalinger og betalinger i forbindelse med overtagelse af gård vejede tungt på familiens økonomi, og først når de var afviklet, kunne bønderne på mere moderne vis samle kapital ved at sælge og sætte pengene på rente.

Jeg har andetsteds skildret Fladstenbøndernes økonomi og skal ikke her dvæle ved dette.¹¹ Både Sierk og bønderne på Fladsten havde glimrende forstand på penge. Fra Fladsten styrede Matz Pauelsen i tiden 1592 til 1601 et udlån på op til over 1000 lybske mark, og Sierk viser sig i sin regnskabsbog som en kyndig takseringsmand ved konkurser. Men disse moderne økonomiske hovedtræk skal ikke skygge for de gammeldags træk i familielivet, hvor økonomi ikke kunne udskilles som særskilt kategori. Økonomi havde endnu i høj grad betydning af forvaltning af hushold, af **oikos**.

Ordenes og skriftens magt

I diskussionen af bøndernes modernitet må vi ikke glemme det faktum, at de bøger, vi bruger som kilde, i sig selv er vidnesbyrd om den avancerede tilstand, der ligger i kendskab til skrift.¹² Bønderne kunne, som det fremgår af bøgerne, ud over at skrive også læse i bøger og regne. Fladstenbønderne skrev på plattysk og dansk, mens vor ditmarskerbonde betjente sig af plattysk. Højtysk og latin havde derimod ingen af bønderne lært, og når de alligevel benyttede det, blev det fuldt af fejl.

Der er næppe tvivl om, at skrivefærdighederne var tilegnet på de bondeskoler, der allerede på dette tidspunkt var ganske almindelige i de progressive dele af Slesvig og Holsten, og som ofte blev oprettet af bønderne selv.¹³ Et lille indblik i, hvordan undervisningen fandt sted, giver Sierk. Han fortæller, at i

1627 var børnene samlede ved kirken i Albersdorf. Desværre faldt en af drenge over den pind, som bruges til at vise bogstaverne med, og døde *under stor pine og smerte*.

Evnen til at læse og skrive satte bønderne i stand til at opstille gældsbreve, at indføre kontrakter, at lave formueopstillinger, at følge prisudviklingen. Det gav dem imidlertid også andre muligheder for interaktion med det omgivende samfund.

Den læsekyndighed, som var erhvervet, tillod bønderne at gå til trykte bøger og knytte forbindelsen til elitens kultur. Da Jørgen Matzen på Fladsten i 1633 delte arven efter sin fader med broderen, fik denne tildelt *nogle af hans salige faders bøger*. Der var altså trykte bøger på gårdene.¹⁴

Det kan være svært at se, hvilke bøger man kendte og udnyttede, men det komplicerede **akrostikon**, som Hartich Sierk har konstrueret, må givetvis hvile på skrevne eller trykte forbilleder. Han formår her at stave sit navn ved anvendelse af forbogstaverne i en række kristelige bønner. De to første bogstaver i **Hartich** dannes ved sætningerne 1) *Herre Godt, du leve vader min*, 2) *Ach Godt, ladt uns dy befahlen syn*, og så videre. Et par steder nævner han selv de kilder, han havde adgang til: *I begyndelsen af den sassischen crönyen står der*, hedder det før en beretning om englenes skabelse og Lucifers fald. Dette stemmer godt med, at netop afskrifter af den saksiske krønike sammen med andre historiske krøniker vides at have været almindelige i Ditmarsken.¹⁵ En historie om en nar, der rådede til at begynde freden samtidig med krigen, forsyner Sierk til sidst med kildeangivelsen *Ausm schim unt ernst*, der må være en af tidens mange populære bøger, formentlig en af de mange efterfølgere efter Sebastian Brants *Das Narrenschiff*.

Både på Fladsten og i Wrohm skrev bønderne lægeopskrifter op. Disse

kunne dels være mundligt traderede, som en recept mod kvægets trommesyge, som Matz Pauelsen noterede i 1610: *Sagde Maties Iwersen udi Aaberra for mig*, hedder det. Imidlertid var der oftere tale om afskrifter fra skriftlige forlæg. Dette er givetvis tilfældet for de to sider i Fladstenbogen, som optages af lægemidler, der kan tilberedes med gåsefedt. Med forskellige blandinger kan da gale hundes bid, friske sår, ørepine, pine i lemmerne (gigt?), sårede hjerner etc. helbredes. Som garant for recepternes gyldighed påberåbes bl.a. antikkens berømte læge Galenos (130–201).¹⁶ Også lægerecepter i Wrohmbogen kan antages at gå tilbage til de mange lægebøger, der cirkulerede. Her er midler mod feber, tandpine, ormebylder, sår, skørbug, gulsot, væggelus og andet. Ditmarskerbondens lægeråd synes dog at være af noget lavere standard end Fladstenbøndernes. Et middel mod feber involverer ganske vist et besøg på apoteket, hvor der skal indkøbes for 3 eller 4 skilling enebærolie. Det skal drikkes to eller tre gange i brændevin. Men den næstfølgende recept, der kunne hjemmefremstilles, gik ud på at finmale en hvid hundelort og drikke den i øl eller brændevin. På den anden side er det dog Sierk, som rent faktisk beskriver et besøg hos en læge, antagelig en kirurg. Han hed mester Lüteke Walters og boede i den nærliggende by Itzehoe, og Sierk kom til ham med et familiemedlem, der skulle kureres. Beskrivelsen af besøget slutter med det fromme ønske: *Gud i Himlen give lykke og velsignelse til lægedommen og til de midler, der er brugt dertil.*

Direkte forsøg på med magi eller »folkelige bønner« at gribe ind i verden er ikke talrige.¹⁷ I bogen fra Fladsten indførtes i 1610 en klassisk trylleremse:

*Raff: Zaetta: Ritta: Alba
A Ab Abr Abrat
Abrato Abratus Abratuilat
Abratuilat: Quiat.*

Ganske tilsvarende finder man i Wrohmbogen typiske besværgelser mod tandpine og brand. Ormene i tanden og selve flammen besværges ved Gud, Fader og Helligånd.

Ved siden af disse levn, der ikke tilhører den officielle kristendom, er den rette lutherske tro repræsenteret i rigt mål. En stærk kristentro gennemsyrrer optegnelserne, og det fremgår, at hvis bønderne ikke har haft egen bibel, har de i det mindste kunnet deres bibelhistorie. Og det er klart, at de budskaber, der kom fra prædikestolen, gik igennem og prægede livssynet fundamentalt. Det er videre tydeligt, at ordet ikke kun hjalp bønderne i deres håndtering af dagligdagen; det hjalp også øvrigheden i dens disciplinering af individerne. I 1636 skriver bonden på Fladsten om prædikenen ved hans datters trolovelse: *Den tekst, han læste over os, var om den glæde, kristne forældre har af deres lydige børn. Og tværtimod hvad hjertesorg samme forældre har af deres u lydige børn.* I denne strøm af folkelig litteratur, ikke-kristen magi og luthersk rettroenhed dannedes vore skribenters grundlæggende verdensbillede.¹⁸

Samme blanding af modernitet og traditionalitet finder man endelig i bøndernes forhold til tid. Den gamle cykliske livsopfattelse lå vel som altid dybt hos landbrugerne.¹⁹ Man finder bindingen til naturen, når Sierk noterer om forårets komme: *I året 1617 var det en mild og regnfuld vinter, så man i februar kunne få grønkal nok og slå løv på heden, og ahornen begyndte at knoppes, så man kunne se blomsterne fuldt i knopperne....*

Men den nye indstilling, der brød med årets og landbrugets tid og i stedet gjorde tiden lineær, til en ensartet strøm, som kunne deles i lige store enheder, var tydeligt på vej. Årets dage måltet uproblematisk efter både det veletablerede system med helgendage og efter den almindelige kalender.

Trykte kalendere var givetvis gængse hos begge bønder.²⁰ Hertil kom, at døgnnet kunne deles efter mere end solens gang. Tidsmålere kunne fra sidst i 1500-tallet ses af alle, da man i kirketårnene installerede kirkeure.²¹ Dette registreres – på det udvendige plan – hos Sierk i skildringen af et uheld:

I året 1618 kort før jul da faldt det ene lod fra uret (dat seigerwarck) i kirken i Tellingstedt. Det var en stor sten, som en stærk karl eller knægt næppe kunne løfte fra jorden, og den forårsagde to kvinder overmåde megen skade. De blev næsten døde trukket ud af kirken.

Også i selve deres bevidsthed blev bønderne imidlertid klar over klokken be-

tydning. Det er tydeligst i forbindelse med fastlæggelsen af døds- og særlig fødselstidspunkter. Ved dødsfald træffer man enkelte mere upræcise notater, som når Sierk skriver: *1632 den 17. marts på sankt Gertruds dag, da morgenrøden kom, er min datter Teseke sovet salig ind i Gud.* Men hovedreglen var, at man søgte at fastlægge tidspunktet for dødens indtræden på klokkeslet. Sierk noterede *1632 den 22. marts cirka klokken 5 om eftermiddagen er min datter Anteke død en stille sagte død.* Mest omhyggelig var man ved fødselstidspunkter. En opstilling over de fødselstidspunkter, som Matz Pauelsen på Fladsten angiver, ser sådan ud (tab.1):

Tabel 1. Tidsangivelser i Fladstenbogen. Fødsler 1589–1609.

Side	År	Tidspunkt	Tilføjelse
s. 36	1589	Eftermiddag klokken til 5	Under månens planet
s. 37	1592	Formiddag klokken mellem 6 og 7	
s. 37	1594	Ved aften klokken mellem 7 og 8	
s. 38	1603	Eftermiddag klokken mellem 6 og 7	
s. 38	1605	Ved aften klokken til 6	Under skorpionens tegn
s. 39	1609	Klokken til 3 i dagningen	Ved nymåne

Det fremgår, at man kunne fastlægge klokken på timebasis. Om man ligefrem har haft eget mekanisk ur på Fladsten kan ikke siges, men det kan ikke helt udelukkes. I to af notaterne ser vi en faktor, der kan have drevet interessen for tidspunkterne frem: Troen på stjerne-tegningens betydning, på at tidspunktet var vigtigt for fastlæggelsen af de fødte personers skæbne.²² Dette er fuldstændig i overensstemmelse med de gængse strømninger inden for brede kredse i dansk renæssance. Det er særdeles velkendt, at man ved kong Christian IV's fødsel stillede hans horoskop. Men også jævne sønderjyske landsbypræster kunne i 1600-tallets første halvdel notere i kirkebogen, at deres søn var født *i tyrens tegn under Jupiters planet.*²³ Takket være de almindelig ud-

bredte »bonde-praktika«, der viste planeternes stilling i fødselsstunden, kunne bonden på Fladsten følge sin konge og præst. Men selv om de astrologiske varsler således var moderne, kunne bonden også bruge de gamle naturvarsler, som notatet om barnet, der i 1609 fødtes ved nymåne, viser.

Den viden, som bønderne strukturerede deres forhold til omverdenen efter, var ganske vist en blanding af friskt ovenfra kommende og ældre overleveret, af kristentro og magi, af ny tid og gammel tid. Men vi må nok som helhed sige, at vore bondeskribenter fulgte med den øvrige befolkning. De udviser, hvad man kan kalde en spontan og selvstændig civilisationsproces, bl.a. i deres aktive læsning.²⁴ Helt generelt er det formentlig berettiget at udvise skepsis

over for modstillingen af en »folkekultur«, der gradvist blev undertrykt, og en sejrende »elitekultur« – i hvert fald i 1500–1600-tallets samfund, selv om der givet opstod skel i befolkningen med Christian IV's og hans teologers kamp for en kristen dualistisk tro.²⁵ Først i 1700-tallet synes begrebsmodstillingen at kunne anvendes med analytisk fordel.²⁶ I vort specielle tilfælde må man sige, at bondeskribenterne fra Wrohm og Fladsten næppe kan kaldes ofre for kultursammenstød. De var ikke mindre dannede end tidens gennemsnitsborgere, og ved deres egen indsats opretholdt de et kulturelt niveau, der ikke kan kaldes folkekultur, men må betegnes som en ganske almindelig kultur, en kultur lig alle andres i samfundet.

Omverdenen

Familien opererede i forhold til omverdenen igennem udveksling af penge, varer, ægteskaber. Omverdenen gav nyttig viden igen, men den gav også skatter, ulykker, storme, krige.

Ofte antages det, at bondens viden om og interaktion med denne omverden var begrænset til snævre cirkler. Af de to bøger fremgår da også den forbindelse med slægt og sogn, som vi skulle vente.

Det var tydeligvis overordentlig vigtigt at følge de folk, som man stod i forbindelse med. Det var vigtigt at notere, hvilke alliancer der blev skabt, hvilke der brød sammen. Sammenbrud skete uafsladeligt som følge af tidens høje dødelighed. Denne høje dødelighed afspejles i de tal, som Ditmarskerbonden Hartich Sierk hvert år fik af sognepræsten. For en række år, nemlig 1616, 1619, 1627, 1630 og 1637, har han noteret født og døde i sit sogn Tellingstedt (tab. 2):

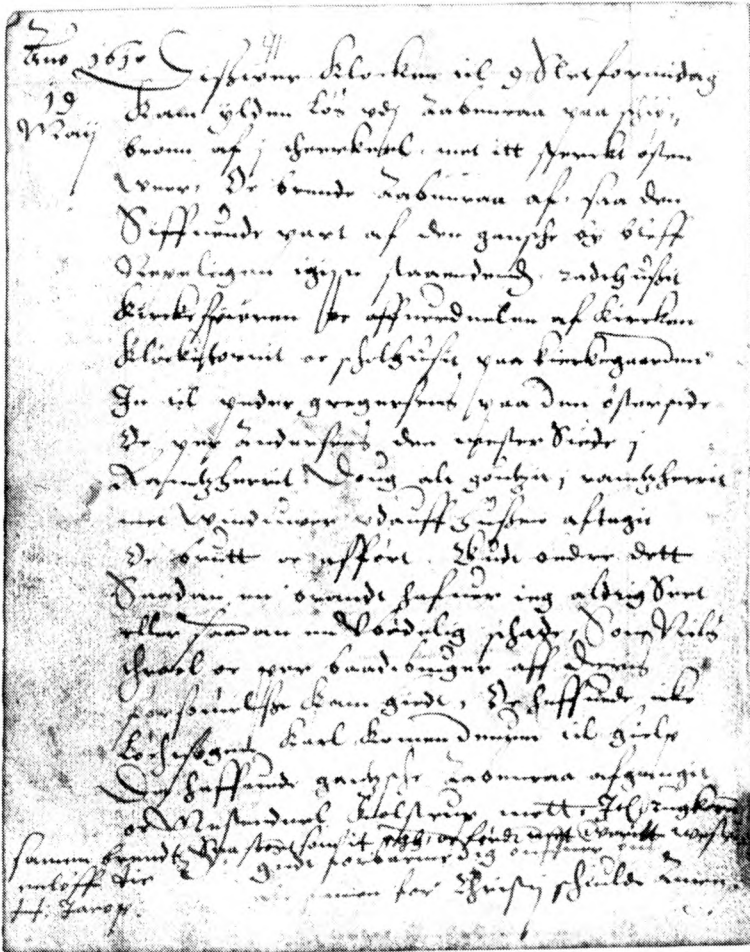
Tabel 2. Fødte og døde i Tellingstedt sogn. 1616–1637.

År	1616	1619	1627	1630	1637
Fødte	57	83	43	50	69
Døde	39	63	76	189	49
Over-skud	18	20	-33	-139	20

Tallene er interessante på to måder, dels viser de naturligvis den velkendte skrøbelige balance mellem demografisk vækst og katastrofe, som præger det 17. århundrede. Dels, og mere interessant, er de vidnesbyrd om en tidlig statistisk interesse på landet.²⁷ Nytårsdag 1638 noterede Sierk, at præsten fra prædikestolen havde sagt, at der i året 1637 var døde 49 personer og igen født 69 børn. *Der er altså gudskelov født 20 mere, end der er døde.*²⁸ Med tilfredshed noterer han denne kendsgerning, og ser det som en følge heraf, at der denne dag havde været hele 260 personer til alters. At sognet alligevel havde oplevet tilbagegang siden 1620, hvor 296 gik til alters nytårsdag, var ham sikkert også klart nok.

Mere end statistik interesserede dog de dodes navne, i den udstrækning de afdøde havde indgået i bøndernes transaktionsmønstre, og i begge bøger forekommer derfor mange notater om dødsfald blandt sognebeboere, præster og øvrigheds personer. Sierk, som er den flittigste i den henseende, giver os pludselig udblik til et videre kommercielt liv, som bondestanden deltog i. Vi hører om bonden Claus Marcus van Palen, der i 1614 rejste mod Harburg for at indkræve udestående penge for nogle okser, han havde solgt. Han blev imidlertid syg i Itzehoe og døde dér. Vi får historien om en anden bonde, Johan Karstens Johan, der i 1615 blev dræbt under rejsen til Tønder, hvor han ville købe heste.

Lige så stor som interessen for dødsfaldene er den for andres ægteskaber. Her byggedes nye alliancer i bondesam-

En side af Fladstenbogen med indførsel om storbranden i Aabenraa den 19. maj 1610. Skribenten bemærker: Gudt bedre dett, saadan en brandt hafuer jeg aldrig seet. Landsarkivet for Sønderjylland.

fundet op, og det var nok værd at notere sig. Også interessante var imidlertid afvigere fra normen, der søgte uden for de snævrere cirkler. Sierk kan berette om flere uvillige brude, der søgte at undgå de arrangerede bryllupper. I et tilfælde i 1617 lykkedes det en bondedatter, der skulle have været gift, på hemmelig vis

om natten før brylluppet at snige sig ud af landet med en anden mand. En anden var derimod mere uheldig, idet hendes forlovede med seks andre karle hentede hende hjem efter et natligt flugtforsøg.

Interessen for det nære samfund er på alle måder stor. Sierk beskæftiger

Indskrift på et renæssance-femdorsskab fra Korup ved Ravsted i Sønderjylland. Indskriften markerer to begivenheder, der figurerer i de bøger, som denne artikel behandler: FRA TØTMARSK SLACT 1559 og ABENRA BREND 1610. Den første begivenhed, det fri Ditmarskens erobring i 1559, viser det år, skabets ejermand blev født, og demonstrerer samtidig, at denne hændelse også blev husket oppe i Sønderjylland. Den anden, storbranden i Aabenraa i 1610, der beskrives grundigt i Fladstenbogen, må have gjort stort indtryk i hele Sønderjylland. Resten af indskriften på skabet er samme type religiøst-moralske optegnelser, som man også finder i bøndernes optegnelsesbøger: HVAD DV SPAR FAR DIG SELV AG FAR VOR HER – DET FAR DEN DU UNDER DET og VER ET VENLIGT HIERT EN FLITE HAND ET VAGEN ØE GIYER GUD RIG UDEN MYE ARB (eide). Foto: Tønder Museum.

sig med landsbyfællesskabet Wrohm, hvor man nyder det fælles øl ved påske og pinse og fælles skyder papegøjen af pinden. Sognets kirke og præst er vigtige centre i tilværelsen for såvel bønderne på Fladsten som i Wrohm. I bøgerne fra både Wrohm og Fladsten hører vi om lokale ulykker, arbejdsskader, slagsmål, mord, uvejr, brande.

Udefra kom ting, der måtte tages afstand fra. Her skete onde ting, som særlig Sierk levende beskriver. Han omtaler flere gange henrettelser af troldfolk i nærliggende byer. I 1619 må han efter at have fortalt om heksebrændinger i Meldorf udbryde: *Gud må beskytte med sin nåde for djævelens bedrag og list og alle hans djævelskunster.*²⁹ Næsten endnu mere oprørt beskriver han et tilfælde, hvor kønsrollerne var blevet vendt om:

I året 1619 ved Mortens dag blev det kendt og åbenbart, at en tjenesteknægt i Henstede havde giftet sig med kvinde, og at samme knægt også var en kvinde, som længe havde tjent som knægt: pløjet, sået, gravet, høstet og forrettet alt mandligt arbejde. Og hun havde ladet sig lave en penis (»fyseler«) eller mandligt lem af fløjl. Men da hun kom i ægtestand, kom denne slyngelstreg (»boverye«) for en dag, og hun kom for retten og blev brændt i Lunden.

I et samfund, der var så kønsopdelt, var transvestisme naturligvis chokerende, selv om en nyere undersøgelse viser, at kvinder i mandsklæder på ingen måde var et sjældent fænomen.³⁰

Men var sindet lukket over for visse fremmede fænomener, var det lige så klart, at horisonten i almindelighed var vid.³¹ Man færdedes over store afstande i mange miljøer. Matz Pauelsen på Fladstens søn tog f.eks. tjeneste på adelige gårde på Fyn og blev udlært som skriver her. I 1610 beskrev Matz Pauelsen, hvordan han med vogn selv kørte den ret lange vej fra sin gård til Odense

for at hente sønnen, der her lå syg af skørbug. En anden søn fra Fladsten blev udkommanderet til tjeneste i den danske flåde i København og var her i seks år. På samme måde er forbindelsen mellem ditmarskerlandsbyen Wrohm og storbyen Lübeck tæt. En bekendt af Sierk tog 1615 til Lübeck, og om ham fik Sierk nyt, dels fra hans søn, dels fra byens skolemester, der begge var på rejser til byen. Bønderne fulgte levende med i byernes liv, både de nærmestliggende og de fjernere metropoler. Og de var åbne over for nyt herfra. Fladstenbonden køber jernovn efter nyeste model i Flensborg mod syd. Og ditmarskerbonden skjuler på ingen måde sin beundring over de ellers vrangtroende hollandske remonstranter (*de Armynyaner*) i Friederichstadts kunnen: Ud over at have inddiget floden Sorge havde de *skabt mange andre undere*.

I bondeskribenternes holdning til omverdenen blandedes således åbenhed og lukkethed. Man kan betone begge elementer, men man næppe påstå, at bønderne i deres geografiske og mentale udblik var mere lukkede end samfundets øvrige grupper.

Slutord

Vi kan nu forsøge at besvare det indledende spørgsmål: Gav vore bønders progressive økonomiske stilling dem en modernitet i livsindstilling?

Det blev klart, at der ikke var tale om »moderne« mennesker. Det selvstændige individ trådte kun svagt frem. Faktisk reflekteres subjektet så svagt, at vi næppe erkender forskelle i karakter hos de tre skribenter, hvis produktion der her er trukket på. Dette sætter dem imidlertid blot på niveau med tidens gennemsnitsmennesker. Renæssancens og 1600-tallets dagbøger af selvreflekterende type er som nævnt ikke et nordisk fænomen. På den anden side må det naturligvis også erindres, at selve

brugen af skrift placerer bønderne som individer på vej væk fra en talesprogs-kultur mod en skriftsprogs-kultur, med den deraf følgende udvikling af bevidsthed om subjektet.³²

Undersøgelsen af bøndernes mentale interaktion med omverdenen viste, at de på ingen måde fremstod som tilbagestående. Skulle der i løbet af 1500-tallet være ved at dannes et skel mellem en folkekultur og en finkultur, så er det i hvert fald ikke tydeligt hos vore bonde-dagbogsskribenter. De delte åbenbart kulturel praksis med hele samfundet. Vender vi os til spørgsmålet om bøndernes syn på omverdenen, må udblikket tilsvarende betegnes som vidt. Der var ingen lukkethed om sogn og nærmeste omegn. Bønderne deltog i en urban økonomi og var følgelig også tæt på den kultur, der lå i denne økonomi, og intet tyder på, at de heri skulle adskille sig fra den øvrige bondestand i Øst- og Vestslesvig. Konkluderende kan man sige, at i livets praktiske sider som økonomi og mobilitet var bogskriverne fra Fladsten og Wrohm progressive, men når det kom til deres livssyn, så var dette fælles med hele befolkningen.

Noter

1. Om de tidlige bøger fra landmiljøer med overvejende økonomisk indhold, se Slicher B.H. van Bath: Robert Loder en Rienck Hemmema, *It Beaken, Tydskrift fan den fryske Akademy* 20, 1958, s. 89–117. Samme: *Accounts and Diaries of Farmers before 1800 as Sources for Agricultural History*, *Afdeling Agrarische Geschiedenis Landbohogeschool, Bijdragen* 8, 1962, s. 5–33. De her præsenterede bøger har mere til fælles med bøger af den type, der behandles af Wiebe Bergsma: *De wereld volgens Abel Eppens, een ommelander boer uit de zestiende eeuw*, Groningen/Leeuwarden 1988. En nær parallel i sit blandede indhold – *Het aantekeningenboek van Dirck Jansz, met inleidingen van J.A. Faber, K. Fokkema, P. Gerbenzon*, udg. P. Gerbenzon, *Estrikken* 31, Groningen 1960, (fra årene 1595–1636). En bondekrønike

fra Schweiz udviser lighed i sin historiske interesse – *Das Chronik Josts von Brechershäusern*, hrsg. Alfred Bärtschi, *Burgdorfer Jahrbuch* 25, 1958, s. 79–132 (fra årene ca. 1620–1656). Ligheder er der også med en bog fra Dalarna fra 1671–1678 – Sten Lundwall: *I Mora socken på 1670-talet*. Ur Länsmän Mats Ersson Normans Anteckningar, *Fataburen* 1951, s. 219–230. Jfr. også Adolf Krönke: *Wirtschaftliche Arbeitsformen der niedersächsischen Bauern um 1650*. Nach einer alten Chronik, *Niedersachsen* 33, 1928, s. 292–295.

2. Om de norske gårdarkiver se bl.a. Alexander Bugge: *Litt om et par gamle gaardsarkiv og om indsamling av gamle brev paa landet*, (Norsk) *Historisk Tidsskrift* 5. Rk., Bd. 4, 1920, s. 493–512. For Sønderjylland – Bjørn Poulsen: »Vær agtpågivende overfor gamle Optegnelser« – Evald Tang Kristensens sønderjyske dokumenter, *Sønderjysk Månedsskrift* 1992, 7/8, s. 226–230.
3. Andre eksempler er Willers Jessen: *Ein Blick in das Leben eines Stapelholmer Bauern zur Zeit des dreißigjährigen Krieges*, *Die Heimat* 12, 1902, s. 280–285. Albert Panten: *Chronik des Nis Magnussen aus Risum, Zwischen Eider und Wiedau. Heimatkalender für Nordfriesland* 1975, s. 79–86. O. Thiesen: *Bäuerliche Wirtschaft um 1700*, *Die Heimat* 38, 1928, s. 11–15.
4. Jfr. Reimer Witt: *Die Privilegien der Landschaft Norderdithmarschen in gottorfischer Zeit 1559–1773*, Neumünster 1975. Sierks optegnelser er i sig selv vidnesbyrd om ditmarskernes gode erindring om den tabte frihed, idet han beskriver ditmarskernes sejr i 1404 og noterer Ditmarskens erobring i 1559 (s. 161).
5. Jfr. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt: *Kleines Lexikon alter schleswig-holsteinscher Gewichte, Maße und Währungseinheiten*, Neumünster 1990, s. 42.
6. Landsarkivet for Sønderjylland, *Topografica*, nr. 432. Nr. 3151 i Karen Schousboe: *Bonedagbøger – kilder til dagliglivets historie*, 1980. Jfr. J. Riis: *Nogle udtog af en gammel Notitsbog fra Løjt sogn, Sprogforeningens Almanak for 1918*, s. 59–62. Hans Hansen Toft: *Fladsten-dagbogen*. Hvad gamle dagbogsblade kan fortælle, *Sønderjydsk Maanedsskrift* 1935, s. 186–194. For tiden arbejder jeg på en tekstudgave af Fladstenbogen.
7. *Die Bauernchronik des Hartich Sierk aus Wrohm (1615–1664)*, hrsg. Otto Mensing, *Bücher Nordelbingens, Erste Reihe: Denkwürdigkeiten* 1, Flensburg 1925.
8. Sierk måtte igen betale for vold i 1631,

- hvor han måtte af med i alt 215 mark i bøde og skadeserstatning. Om tidens almindelige vold, se Jens Chr. V. Johansen: *Judicial Behaviour in Early Modern Denmark, Clashes of Cultures. Essays in Honour of Niels Steensgaard*, 1992, s. 94–106. Eva Österberg og Dag Lindström: *Crime and Social Control in Early Modern Swedish Towns*, Stockholm 1988.
9. En af de tidligste danske bondedagbøger, der kan siges at være selvreflekterende, er Severin Veiersøe: *Hendes Ansigt i ethvert Pigeansigt. En landsbydrengs dagbog fra 1800-tallet*, udgivet med efterskrift af Povl Schmidt, 1987. Den reflekterende dagbog i almindelighed behandles af Ralph-Rainer Wuthenow: *Europäische Tagebücher. Eigenart. Formen. Entwicklung*, Darmstadt 1990.
 10. Jfr. William Christensen: Nogle Bemærkninger om Slægtebøger, især om Sophie Belows Slægtebog, *Personalhistorisk Tidsskrift* 7. Række, 4. Bind, 1920, s. 1–50. Samme: Nogle Bemærkninger om den historiske interesse hos den gamle danske adel, *Festskrift til Kristian Erslev den 28. December 1927*, 1927, s. 321–338. Optegnelser svarende til Fladstenbogen ved en sønderjysk landsbypræst: Præsten Mikkel Andersen i Døstrup, *Sønderjydsk Maa-nedsskrift* 1929–1930, s. 7–11 (fra årene 1603–1638). En borgerlig parallel er *Borgmester Niels Jacobsens stambog*, udg. Albert Fabritius, 1966 (begynder i 1609). Niels Jacobsen, der var af bondeslægt, opregnede karakteristisk nok sin slægt tre generationer tilbage. Om den lærde bonde Peder Dyrskøt (1630–1707), der var levende interesseret i historie og genealogi, se C. Klitgård i *Dansk Biografisk Leksikon* (3. udg), bd. 4, s. 82–83. Optegnelser om familieliv i engelske dagbøger behandles af Ralph Houlbroke: *English Family Life 1576–1716. An Anthology from Diaries*, Oxford 1988.
 11. Bjørn Poulsen: *Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400–1650*, 1990. Samme: Monetarisierung und regionale Differenzierung im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Die bäuerliche Agrargesellschaft Dänemarks aus schleswigscher Sicht, *Wirtschaftliche Wechsellen in Schleswig-Holstein vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, hrsg. Jürgen Brockstedt, Neumünster 1991, s. 19–36. Samme: Die ältesten Bauernanschreibebücher. Schleswigsche Anschreibebücher des 16. und 17. Jahrhunderts, *Bäuerliche Anschreibebücher als Quellen zur Wirtschaftsgeschichte*, hrsg. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt und Bjørn Poulsen, Neumünster 1992, s. 89–105.
 12. Jfr. Bjarne Stoklund: On Interpreting Peasant Diaries: Material Life and Collective Consciousness, *Ethnologia Europaea. Journal of European Ethnology* 1979, s. 191–20.
 13. Jfr. Gottlieb Japsen: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814*, 1968, s. 25–29.
 14. Om de udbredte folkelige bøger blandt den danske almue, se Troels Dahlerup: Den folkelige Danmarkshistories fødsel, *Skalk* 1986, 6, s. 18–26. Jfr. også at den nederlandske bonde Dirck Jansz (1595–1636) i sin optegnelsesbog giver en liste på mere end 40 bøger, som han ejer. Het aanteekeningenboek van Dirck Jansz (se note 1).
 15. *Die Chronik der nordelbischen Sassen*, hrsg. J.M. Lappenberg, Kiel 1865.
 16. Galenos var grundlæggende for 1600-tallets medicin. Han var almindelig berømt og citeret, f.eks. af den svenske bonde Arfwidh Månsson i hans *Örtabok* fra 1628 – Katarina Villner: *Blod, kryddor och sot. Låkekunst för 350 år sedan*, Stockholm 1986, s. 23.
 17. F. Ohrt: *Trylleord. Fremmede og danske*, 1922. Gustav Henningsen: Trolddom og hemmelige kunster, *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede*, udg. Axel Steensberg, 1969, s. 161–196. Visse problemer ved skandinaviske trylleformler diskuteres af Ronald Grambo: Trollformlene – et forsømt forskningsområde. Et arbejdsnotat, *Budkalven* 69, 1990, s. 34–41. Angående kirkens kamp mod denne form for magi se bl.a. Eva Labovie: Wider Wahrsagerei, Segneri und Zauberei. Kirchliche Versuche zur Ausgrenzung von Aberglaube und Volksmagie seit dem 16. Jahrhundert, *Verbrechen, Strafen und soziale Kontrolle. Studien zur historischen Kulturforschung* 3, hrsg. Richard van Dülmen, Frankfurt am Main 1990, s. 15–55.
 18. Om mulighederne for at belyse folkelig religion ud fra bønders optegnelser, se bl.a. Wiebe Bergsma: Religious Diversity in the Netherlands of the Sixteenth Century. The Impressions of a Northern Dutch Land-Owner, *Anabaptistes et dissidents au XVIIe siècle*, éd. J.-G. Rott & Simon L. Verhens, Baden-Baden/Bouxwiller 1987, s. 215–232.
 19. Generelt om bønders forhold til tid, se Jan Peters: »... dahingeflossen ins Meer der Zeiten«. Über frühmodernes Zeitverständnis der Bauern, *Frühe Neuzeit – Frühe Moderne? Forschungen zur Vielschichtigkeit von Übergangsprozessen*, hrsg. Rudolf Vierhaus, Göttingen 1992, s. 180–205.

20. Om bøndernes almanakker og deres astrologiske indhold, se Lis Toft Andersen: *Bondens Almanak, Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift* 1986, s. 79–115; Sigfrid Svensson: *Bondens år. Kalender, mærkesdagar, hushållsregler, väderleksmärken*, Stockholm 1972.
21. Jfr. Ulla Kjær og Poul Grinder Hansen: *Kirkerne i Danmark 2, Den protestantiske tid efter 1536*, 1989, s. 71–72.
22. Jfr J.S. Møller: *Moder og Barn i dansk Folkeoverlevering. Fra Svangerskab til Daab og Kirkegang*, 1940, s. 206–210.
23. Sst. s. 209. En af de mest driftige skribenter af almanakker med astrologisk indhold var præsten Niels Helvad (1564–1634) i Hellevad og Egvad, to sogne nær ved Fladsten. Hans Valdemar Gregersen: *Niels Heldvad. Nicolaus Helduaderus. En biografi*, 1957. Jfr. om astrologiens store betydning også i det engelske samfund – Patrick Curry: *Prophecy and Power. Astrology in Early Modern England*, Cambridge 1989.
24. Arne Jarrick og Johan Söderberg: Spontaneous Processes of Civilization. The Swedish Case, *Ethnologia Europaea. Journal of European Ethnology* 23, 1993, s. 5–26.
25. Alex Wittendorf: »Fire stolper holder et skidehus«. Tidens forestillingsverden, *Christian IVs Verden*, udg. Svend Ellehøj, 1988, s. 214–248. Ideen om samfundets »enhedskultur« før 1600 er udviklet af Keith Thomas: *Religion and the Decline of Magic. Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century England*, London 1971. Forestillingen om den undertrykte folkekultur er inspirerende formuleret af Peter Burke, bl.a. i *Popular Culture in Early Modern Europe*, New York 1978, og af Robert Muchembled, bl.a. i *Culture populaire des élites dans la France moderne*, Paris 1978.
26. Henrik Horstbøll: »Nedsivningsteori«, kultursammenstød og kulturhistorie. Kampen mod bondesamfundets husholdningshorisont i Danmark i det 18. århundrede, *Fejekosten og surdejen. Civiliseringsprocesser i Europa 1200–1800. Den jyske historiker* 26, 1983, s. 76–98. Jfr. Peter Henningsen: *Niels Juel og almuen på Tåsinge 1714–66. Elitekultur og folkekultur i Danmark i det 18. århundrede*, 1993.
27. Tellingstedt-præstens interesse for demografi er tidlig, men må naturligvis ses som udtryk for den interesse for informationer om indbyggerne, der i stigende grad prægede det 17. århundredes stat – jfr. Gunnar Olsen: Præsteindberetninger om sognekaldenes og kirkerne økonomiske vilkår, *Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift* 1956, s. 1–41. Troels Dahlerup: Fromhed styrker rigerne. Kirkebogsforordningen af 20. maj 1645 og dens baggrund, *Afhandlinger om arkiver. Ved Rigsarkivets 75-års jubilæum* 1964, 1964, s. 70–81.
28. *sint also gottlof 20 mer gebaren als gestorven.*
29. De heksefølgelser, som omtales, falder tidsmæssigt sammen med den danske heksejagts kulmination fra 1617 til 1625; jfr. Jens Christian V. Johansen: *Da Djævelen var ude ... Trolddom i det 17. århundredes Danmark*, 1991.
30. R. Dekker & L. van de Pol.: *Frauen in Männerkleidern. Weibliche Transvestiten und ihre Geschichte*, Berlin 1990.
31. Om bondedagbøger som kilde til mobilitet, se Janken Myrdal: Allmogeresor enligt bondedagböcker, *Meddelanden från arkivet för Folkets Historia* 7, nr. 2, 1979, s. 5–20, 48.
32. Walter J. Ong: *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*, London 1982.